

СЕКЦИЯ 5 ПЕРВАЯ МИРОВАЯ ВОЙНА В ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ НАРОДОВ

Бярэйшык Лілія Уладзіміраўна

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Мінск, Беларусь)

МУЗЕЕФІКАЦЫЯ ПАДЗЕЙ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ: ВОПЫТ МУЗЕЯЎ ЗАМЕЖНЫХ КРАІН

Першая сусветная вайна пакінула найглыбокі след у нацыянальнай памяці краін-удзельніц. Падцверджаннем з’яўляецца тое, што галоўныя ваенныя святы, памятныя даты звязаны менавіта з гэтай вайной. Вайна планетарнага маштабу стала агульнанацыянальнай для ўсіх краін-удзельніц, кранула кожную сям’ю, прывяла да мілітарызацыі і мабілізацыі ўсіх сфер і бакоў жыцця грамадства.

Ужо падчас вайны пачалі фарміравацца шматлікія музейныя калекцыі. Пасля 1918 г. на тэрыторыі еўрапейскіх краін з’явілася шмат мемарыяльных помнікаў у гонар загінуўшых падчас Першай сусветнай вайны.

Сярод першых музеяў, галоўнай мэтай навуковай канцэпцыі якіх было асэнсаванне падзей Першай сусветнай вайны, паўстае Імперскі ваенны музей у Лондане. Гісторыя яго пачынаецца ў 1917 г., калі ваеннае міністэрства Вялікабрытаніі дзеля захавання гісторыі Вялікай вайны прыняло рашэнне аб заснаванні Нацыянальнага ваеннага музея і стварэнні спецыяльнага камітэта, які заняўся зборам матэрыялаў, што дэманстравалі ўдзел Вялікабрытаніі ў вайне і адлюстроўвалі стан флота, арміі, вытворчасць узбраення, а таксама працу жанчын у тыле [4, с. 33]. Сённяшняю назву музей атрымаў ў снежні 1917 г. Акт парламента 1920 г. зацвердзіў яго арганізацыю, і музей адкрыў першую экспазіцыю для наведвальнікаў у Хрусталёвым палацы, але пазней быў пераведзены ў Імперскі інстытут у Саўт-Кенгсінгтоне і мясціўся там да 1935 г. У 1936 г. быў зноў адчынены ў будынку былога каралеўскага шпіталя, дзе знаходзіцца і зараз. Да 1953 г. Імперскі ваенны музей дзейнічаў як мемарыял і архіў падзей вайны 1914—1918 гг. У далейшым у тэматыку музея былі ўключаны ўсе ваенныя аперацыі, у якіх удзельнічалі брытанскія сілы і сілы Садружнасці нацый з 1914 г.

Сёння Імперскі ваенны музей фіксуе і ілюструе ўсе аспекты Першай сусветнай вайны і яе індывідуальны досвед: саюзніцкі і варажы,

службовы і грамадзянскі, ваенны і палітычны, грамадскі і культурны. Супрацоўнікі музея імкнуцца асэнсаваць музейнымі сродкамі прычыны, ход і наступствы канфліктаў. Аднавадна гэтай мэце вядзецца збор самых разнастайных матэрыялаў — па гісторыі авіяцыі, бранятанкавай тэхнікі, ваенна-марскога флоту; узоры ваеннай формы; знакі адрознення, асабістыя рэчы, узнагароды, — якія складаюць 15 тыс. адзнак выяўленчых матэрыялаў, 30 тыс. плакатаў, бібліятэку са 155 тыс. тамоў, 300 млн метраў кінаплёнкі і звыш 6 млн фотаздымкаў, негатываў і слайдаў і каля 32 тыс. часоў гістарычнага аўдыязапісу.

У экспазіцыі музея можна ўбачыць рэшткі трыплана «Фокер», на якім загінуў лепшы пілот Першай сусветнай вайны барон фон Рыхтгофен, першы брытанскі танк, асабістыя рэчы маршала Мантгомеры, карціны лепшых брытанскіх мастакоў, шмат дыярам, макетаў, цудоўную нумізматычную калекцыю перыяду Першай сусветнай вайны і інш. Стваральнікі экспазіцыі здолелі паказаць вайну ў палітычным, сацыяльным і эканамічным кантэксце, і перш за ўсё яе антыгуманную сутнасць [1, с. 22—23].

Буйнымі зборамі прадметаў Першай сусветнай вайны валодаюць таксама Музей ваеннай гісторыі ў Вене і філіял Баварскага ваеннага музея ў Інгольштадце.

Для французаў Першая сусветная вайна з'яўляецца адным з галоўных гістарычных перыядаў, які пакінуў самы глыбокі след і да якога яны любяць вяртацца. І сёння некаторыя сем'і праяўляюць шануюныя адносіны да ўспамінаў пра ваенных продкаў: беражліва захоўваюць пісьмы, дзённікі і асабістыя рэчы, даглядаюць магілы і помнікі ўдзельнікам вайны. Першая сусветная вайна па-ранейшаму выклікае ў французаў значныя эмоцыі, яе прысутнасць адчуваецца ва ўсіх формах мастацтва і літаратуры [5]. Практычна ў кожнай французскай камуне стаць помнікі загінуўшым падчас Першай сусветнай вайны, мемарыялізаваны і музеефікаваны многія месцы баёў.

Многія французскія ваенна-гістарычныя музеі маюць багатыя калекцыі па гісторыі Вялікай вайны. Буйнейшы музейны збор захоўваецца ў Музеі арміі ў Парыжы. Да ліку лепшых музеяў адной бітвы адносіцца Музей Бітвы на Соме, адкрыты ў ліпені 1992 г. у горадзе Альберт Паўночнай Францыі. У ім музеефікавана адна з буйнейшых бітваў Першай сусветнай вайны.

У пачатку ліпеня 1916 г. на Заходнім фронце на р. Соме пачалося масіраванае наступленне французска-брытанскіх войск, якое працягвалася да 19 лістапада і прынесла вялікія страты. Аб'яднанаму войску ўдалося прасунуцца на 8 кіламетраў. Толькі ў першы дзень наступлення

Вялікабрытанія страціла 60 тысяч салдат (20 тысяч забітымі). Падчас усёй аперацыі Вялікабрытанія і Францыя страцілі звыш 620 тысяч чалавек, а Германія — каля 450 тысяч салдат [11, с. 84]. Загінула каля 30 % мірных жыхароў.

Падчас вайны ў горадзе Альберт стаяў брытанскі ваенны гарнізон. Гэты невялікі горад аказаўся ў эпіцэнтры наступальнай аперацыі, і яго напаткаў лёс соцень іншых еўрапейскіх гарадоў, якія былі цалкам разбураны. Цудам захавалася падземнае сховішча XIII в., у якім зарас месціца Музей Бітвы на Соме. Экспазіцыя арганізавана ў памяшканнях вялікага тунэля працягласцю 250 м на глыбіне 10 м і распавядае пра паўсядзённае жыццё салдат Антанты падчас бітвы. Той факт, што музей знаходзіцца пад зямлёй, дазваляе часткова перадаць атмасферу, падобную на тую, якая панавала ў акопах і бліндажах па абодва бакі фронту падчас бітвы на Соме. У 2011 г. памяшканні музея былі мадэрнізаваны, экспазіцыя пашырана за кошт ахвяраванняў і дзяржаўных субсідый [12].

Музей Вялікай вайны быў адкрыты 1 жніўня 1992 г. у сярэдневяковым палацы Пероны, які доўгі час належаў герцагам Бургундскім, мае багатую падзеямі гісторыю і ўключаны ў каталог архітэктурнай спадчыны Францыі. Падчас Першай сусветнай вайны горад Перона быў акупаваны нямецкімі вайскамі, стаў арэнай лютых змаганняў падчас бітвы на р. Соме. Нямецкая артылерыя нанесла значныя разбурэнні сценам і вежам палаца. Яго музефікацыі папярэднічалі рэстаўрацыйныя работы. Сёння ў экспазіцыі Вялікай вайна адлюстравана ўсебакова ў храналагічнай паслядоўнасці, цэнтральнае месца займае бітва на Соме. Калекцыі музея вельмі багатыя, налічваюць больш 70 тыс. сапраўдных прадметаў, якія выкарыстоўваліся ў ваенных мэтах і паўсядзённым жыцці. Каб дапамагчы наведвальнікам у поўнай меры ўсвядоміць трагедыю вайны для ваюючых бакоў, музей паказвае не толькі ваенных, але і грамадзянскіх людзей, адлюстроўвае ўсе палітычныя і сацыякультурныя аспекты жыцця грамадства ў тыя часы [14]. Такім чынам, Музей вялікай вайны стымулюе разважанні аб прыродзе і механізмах насілля, паходжанні і наступствах Першай сусветнай вайны.

Ваенныя падзеі прывялі да глабальных геапалітычных перамен. Многія народы здабылі сваю нацыянальную дзяржаўнасць. Таму тэма Першай сусветнай вайны мела асаблівую значнасць для такіх краін, як Польшча і Чэхаславакія, дзе ў міжваенны перыяд ваенна-мемарыяльная работа была пастаўлена на высокім узроўні.

Сёння ў Польшчы багатыя калекцыі прадстаўлены ў раздзеле экспазіцыі «Вялікай вайна 1914—1918 гг.» Музея войска польскага, а таксама ў Музеі польскай авіяцыі, Музеі польскай зброі і іншых гістарычных музеях.

У кракаўскім Музеі польскай авіяцыі захоўваецца адна з самых буйных калекцый самалётаў эпохі Першай сусветнай вайны. Музей створаны ў 1964 г. на базе закрытага годам раней аэрадрома «Кракаў — Ракавіцэ — Чыжыны», які лічыцца адным з найстарэйшых у Еўропе. Ужо ў 1892 г. на яго тэрыторыі размяшчаліся назіральныя аэрастаты аўстра-венгерскай арміі. А ў 1918 г., пасля набывання Польшчай незалежнасці, аэрадром стаў першай польскай авіябазай.

Адзначаючы 100-ю гадавіну пачатку Першай сусветнай вайны, Музей польскай авіяцыі арганізаваў і ў жніўні 2014 г. адкрыў выстаўку пад назвай «Крылы Першай сусветнай вайны — Малая Польшча 1914—2014», на якой праз сучасныя тэхнічныя сродкі паказана паўсядзённае жыццё пілотаў, а атмасферу бітваў на небе і зямлі перадаюць лятаючыя рэплікі самалётаў Вялікай вайны і гістарычная рэканструкцыя «Горліцэ 1915» [6].

У перыяд Першай Чэхаславацкай Рэспублікі і пазней было створана шмат мемарыялаў Першай сусветнай вайны. Напярэдадні сотых угодкаў пачатку Вялікай вайны ўлады Чэхіі выдзялілі вялікія фінансавыя сродкі для прадаўжэння гэтай традыцыі і прывядзення ў парадак існуючых мемарыялаў. Шмат зроблена і ў плане музефікацыі падзей вайны. Напрыклад, Першая сусветная вайна адлюстравана ў першым раздэле экспазіцыі Музея арміі ў Празе, які носіць імя нацыянальнага героя Я. Жышка і з'яўляецца часткай Ваенна-гістарычнага інстытута арміі Чэшскай Рэспублікі.

У адным з залаў музея паказаны ваенныя дзеянні 1914—1918 гг., у якіх славакі і чэхі сумеснымі намаганнямі адстойвалі магчымасць стварэння сваёй незалежнай дзяржавы. Наведвальнікі маюць магчымасць пазнаёміцца з прадметамі, якія непасрэдна ўдзельнічалі ў тых падзеях і знаходзіліся ў руках як чэхаў і славакаў, так і іх праціўнікаў. Гэта, перш за ўсё, зброя: прадстаўнічая калекцыя пісталетаў; палявыя і горныя пушкі; ручныя і танкавыя кулямёты; артылерыйская зброя і снарады; міны; сцягі, а таксама вайсковы рыштунак, асабістыя рэчы, салдацкія пісьмы і бланкеты з запісамі і малюнкамі, прадметы медыцыны і ваеннага побыту. У шкляных вітрынах выстаўлены манекены ў поўным абмундзіраванні і ўзбраенні, якія прадстаўляюць ваяроў ваюючых армій. Адзін стэнд прысвечаны рускай арміі. Макеты цяжкой тэхнікі выкананы з вялікай дасканаласцю і перадаюць ваенную магутнасць французскіх, англійскіх, нямецкіх танкаў. Прадстаўлена таксама калекцыя разнастайных гармат [2].

У Расійскім грамадстве з самага пачатку Першай сусветнай вайны назіраўся патрыятычны ўздым. Гэта паслужыла штуршком для стварэння новых ваенных музейных калекцый. У Ваенна-марскі музей ў Петраградзе

з 1914 г. паступалі ваенныя трафеі і іншыя рэліквіі Вялікай вайны. А ў чэрвені 1915 г. на манежы Адміралцейства адкрылася выстаўка «Вайна і нашы трафеі», на якой былі прадстаўлены зброя, асколкі бомб і снарадаў, прадметы абмундзіравання, сцягі ваюючых краін. Выстаўка выклікала вялікі інтарэс, яе наведалі 560 тыс. чалавек. Таварыства прыхільнікаў гісторыі выступіла з ініцыятывай аб стварэнні сталага Музея Вялікай вайны. 22 чэрвеня 1916 г. загадам Ваеннага міністэрства было зацверджана «Палажэнне аб Камісіі для збору, перапісу і захавання трафеяў сучаснай вайны і ўвекавечанні яе для нашчадкаў». А ў канцы 1918 г. была створана камісія па арганізацыі «Народнага ваенна-гістарычнага музея 1914—1918 гг.», але ў сярэдзіне 1920-х гг. работа па яго стварэнні была спыненая [9, с. 27].

У Дзяржаўным гістарычным музеі Расіі калекцыі прадметаў па Першай сусветнай вайне таксама пачалі фарміраваць у 1914 г. Пазней музейныя фонды папаўняліся матэрыяламі трафейных камісій. У 1927 г. быў зачынены Ваенна-гістарычны музей і яго калекцыя ўвайшла ў склад Гістарычнага музея. Ён уключаў рэліквіі палкавых музеяў Расійскай імперыі, у тым ліку мноства рэчавых крыніц — прадметаў ваеннага побыту, сцягі саюзнікаў і праціўнікаў, зброю, а таксама плакаты, малюнкі і іншыя музейныя прадметы. Паступілі таксама матэрыялы, якія распаўядалі пра ўдзел ў ваенных аперацыях Першай сусветнай вайны славурых лейб-гвардыі Прэабражэнскага, Фінляндскага, 4-га Стралковага Імператарскай фаміліі і шэрагу іншых воінскіх падраздзяленняў і ваенных вучылішчаў, а таксама трафейныя рэчы. Асабліва цікавай з’яўляецца калекцыя фотаздымкаў, выкананых афіцэрамі ва Усходняй Прусіі, Галіцыі, Польшчы. Музей атрымаў таксама багаты картаграфічны матэрыял, напрыклад, трафейную карту тэатра ваенных дзеянняў ад 23 жніўня 1914 г., складзеную аўстрыйскім генштабам.

З Ваенна-артылерыйскага музея ў ДГМ трапіла частка ўнікальнай калекцыі жывапісных работ, выкананых брыгадай франтавых мастакоў на месцах ваенных дзеянняў у гады вайны [8].

Музей таксама валодае значнай калекцыяй стралковай і халоднай зброі часоў вайны, шэрагам мемарыяльных комплексаў, у тым ліку генерала А.А. Брусілава, англійскага караля Георга VII, іншымі рэчавымі комплексамі, якія звязаны з палітычнай, ваеннай гісторыяй пачатку XX ст. [10]. У выніку ў Гістарычным музеі сфарміраваўся дастаткова буйны збор помнікаў па гісторыі Першай сусветнай вайны.

У савецкі перыяд Першая сусветная вайна разглядалася як «імперыялістычная». Ва ўмовах карэнных пераўтварэнняў палітычнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця грамадства музеафікаваліся яе падзеі ў кантэксце рэвалюцыі і грамадзянскай вайны. Таму не было складзена ніводнай цэласнай музейнай экспазіцыі, а магілы ўдзельнікаў і месцы

баёў заставаліся па-за полем зроку дзяржаўных органаў аховы помнікаў. І толькі напярэдадні 90-годдзя Першай сусветнай вайны на месцы Усіхсвяцкага брацкага могільніка ў Маскве быў адкрыты мемарыяльна-паркавы комплекс з памятным знакам і часоўняй. На мемарыяльнай дошцы, замацаванай на гранітнай глыбе, напісана: «Помнік гісторыі і культуры. Маскоўскія гарадскія брацкія могілкі ваяроў, загінулых у вайну 1914 года, і для сясцёр міласэрднасці маскоўскай абшчыны. Адкрыта 15 лютага 1915 года. Ахоўваецца дзяржавай» [9, с. 28—29].

Амаль праз сто гадоў пачалося ўшанаванне памяці амаль мільёну рускіх салдатаў і афіцэраў, якія не вярнуліся з фронту. З 2013 г. 1 жніўня аб'яўлена днём памяці расійскіх ваяроў, загінуўшых у Першую сусветную вайну 1914—1918 гг. Па ўсёй краіне ствараюцца музейныя экспазіцыі, выстаўкі, праводзяцца канферэнцыі, выходзяць кнігі, прысвечаныя «забытай вайне» [3, с. 4].

У 2014 г. адкрылася новая экспазіцыя Ваенна-гістарычнага музея артылерыі, інжынерных войск і войск сувязі ў Санкт-Пецярбургу на тэму Вялікай вайны, дзе прадстаўлены самы поўны ў Расіі музейны збор помнікаў Першай сусветнай вайны. Гэта ўзоры агнястрэльнай і халоднай зброі, артылерыйскіх сістэм, боепрыпасы практычна ўсіх краін — удзельніц вайны (Расіі, Германіі, Францыі, Аўстра-Венгрыі, Вялікабрытаніі, ЗША, Італіі, Турцыі, Балгарыі, Румыніі і інш.), а таксама багацейшая калекцыя сцягоў, ваеннага рыштунку, бытавых прадметаў франтавікоў супраціўных бакоў. Музей валодае ўнікальным зборам (больш 1200) франтавых малюнкаў мастакоў Першай сусветнай вайны. Музейныя спецыялісты адзначаюць, што гэта адзіная ў свеце калекцыя такога ўзроўню, бясцэнны матэрыял па гісторыі вайны [3, с. 5].

1 жніўня 2014 г., да стагоддзя пачатку Першай сусветнай вайны, у Ратнай палаце Дзяржаўнага музея-запаведніка «Царскае Сяло» адкрыўся музей «Расія ў Вялікай вайне».

Ідэя стварэння ў Царскім Сяле ваеннага музея ўзнікла яшчэ ў 1911 г., калі прадстаўніца роду вядомых мецэнатаў Траццяковых перадала імператару калекцыю матэрыялаў і дакументаў па гісторыі рускіх войн. Але ў пачатку вайны з Германіяй у 1914 г. было вырашана стварыць у Дзяржаўнай Ратнай палаце Музей Вялікай вайны, размясціць там галерэю партрэтаў георгіеўскіх кавалераў і графеі з палёў бітваў. Частковую рэалізацыю ідэя атрымала ў 1917 г., калі пасля рэвалюцыі ў лютым была адкрыта першая экспазіцыя «Народнага Музея Вялікай вайны 1914—1917 гг.». Але музей працаваў нядоўга і ў 1918 г. быў зачынены, частку экспанатаў размеркавалі па розных дзяржаўных сховішчах, астатнія былі разрабаваны і знішчаны.

У пачатку 2010 г. будынак Ратнай палаты быў перададзены музею-запаведніку, і з 2011 г. пачаліся работы па адраджэнні помніка і музея Першай сусветнай вайны. Тры гады фарміраваўся збор новага музея, і сёння ён налічвае звыш 2 тыс. предметаў, якія расказваюць пра гісторыю ўдзелу Расіі ў вайне 1914—1918 гг. Музейная экспазіцыя будзе на аўтэнтчных прадметах узбраення, абмундзіравання і побыту ўдзельнікаў вайны, дакумента- і фотаматэрыялах. Падрабязныя звесткі пра асноўныя падзеі і ўдзельнікаў вайны ўтрымліваюць электронныя інфармацыйныя кіёскі музея, якія значна пашыраюць экспазіцыйную інфармацыю. На пляцоўцы ўнутранага двара знаходзяцца ўзоры ваеннай тэхнікі. Некатарыя з іх прымалі ўдзел у вайне, як, напрыклад, дзве гаўбіцы, зробленыя ў Японіі па заказе Расіі ў 1910-я гг. У перспектыве на базе комплексу «Ратная палата» будзе створаны музейны цэнтр з бібліятэкай і архівам для вывучэння і папулярызацыі гісторыі Расіі ў гады Вялікай вайны [7].

Такім чынам, замежныя ваенна-гістарычныя музеі ў справе музефікацыі падзей Першай сусветнай вайны значную ўвагу надаюць не толькі палітычнаму і ваеннаму супрацьстаянню, крывапралітным бітвам, але і жыццю ваенных і грамадзянскіх людзей ва ўмовах вайны. У XXI стагоддзі ў цэнтры ўвагі знаходзіцца чалавек на вайне, яго думкі, пачуцці, асабістае ўсведамленне глабальных праблем. Актualізацыя інтарэсу да падзей Першай сусветнай вайны падкрэслівае таксама неабходнасць захавання музейнымі сродкамі інфармацыі пра малавядомыя падзеі, якія адлюстроўваюць асаблівасці той эпохі, а самае галоўнае, звязаныя з вобразам і духам ўдзельнікаў тых падзей.

Вопыт рэалізацыі сумесных музейных праектаў прыводзіць да высновы аб неабходнасці ўсталявання цеснага міжнароднага супрацоўніцтва на дзяржаўным і рэгіянальным узроўнях у справе захавання гістарычнай памяці пра Вялікую вайну.

Бібліяграфічны спіс

1. Бярэйшык, Л.У. Музеі замежных краін: вучэб. дапам. для студэнтаў: у 2 ч. / Л.У. Бярэйшык, А.А. Гужалоўскі. — Мінск: БДУ, 2004. — Ч. 1: Музеі Еўропы. — 188 с.
2. Военный музей в Праге // Прага [Электронный ресурс]. — 2012. — Режим доступа: <http://www.praga-praha.ru/armadni-muzeum/>. — Дата доступа: 19.09.2014.
3. Война и оружие: новые исслед. и материалы: тр. Пятой Междунар. науч.-практ. конф., 14—16 мая 2014 г. Ч. 1. — СПб.: ВИМАИВиВС, 2014. — 544 с.

4. Грицкевич, В.П. История музейного дела в новейший период (1918—2000) / В.П. Грицкевич; С.-Петерб. гос. ун-т культуры и искусства. — СПб.: Изд-во СПбГУКИ, 2009. — 152 с.
5. Как воспринимается Первая мировая во Франции и Германии? // RIA.RU [Электронный ресурс]. — 2013. — Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20131116/214837463.html>. — Дата доступа: 14.10.2014.
6. «Крылья Первой мировой войны — Малая Польша 1914—2014» // Радио Польша [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: <http://www.radioporuski.pl/6/110/Artykul/>. — Дата доступа: 04.08.2014.
7. Музей «Россия в Великой войне» в Государственной Ратной палате // Царское Село [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: http://www.tzar.ru/museums/martial_chamber/kiosks. — Дата доступа: 11.09.2014.
8. Музей Первой мировой войны // Российское военно-историческое общество [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: <http://histrf.ru/rv/rvio/activities/projects/item-32>. — Дата доступа: 05.10.2014.
9. Муромцева, Л.П. Память о событиях Великой войны / Л.П. Муромцева // Преподавание истории в школе. — 2006. — № 3. — С. 27—32.
10. Первая мировая. Последняя битва Российской империи // Музеи России [Электронный ресурс]. — 2014. — Режим доступа: <http://www.shm.ru/shows/1743/>. — Дата доступа: 12.09.2014.
11. Уильямс, Н. Полная хронология XX века / Н. Уильямс, Ф. Уоллер, Д. Роуэнт. — М.: Вече: АСТ, 1999. — 816 с.
12. Histoire du Musée // Musée Somme 1916 [Ressource électronique]. — Mode d'accès: <http://www.musee-somme-1916.eu/>. — Date d'accès: 21.09.2014.
13. Péronne Historial // Museum of the Great War [Ressource électronique]. — 2013. Mode d'accès: <http://www.somme-battlefields.com/memory-place/peronne-historical-museum-great-war#sthash.MNxONvHC.dpuf>. — Date d'accès: 01.10.2014.

Волкава Вольга Віктараўна

Беларускі камітэт Міжнароднай Рады па помніках і мясцінах (Мінск, Беларусь)

ПЕРЫЯДЫЧНЫЯ ВЫДАННІ ЯК КРЫНІЦА ПА ГІСТОРЫІ НЯМЕЦКАЙ АКУПАЦЫІ БЕЛАРУСІ ПЕРЫЯДУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Істотнае месца ў асвятленні сацыяльна-эканамічных і грамадскіх працэсаў у Беларусі перыяду Першай сусветнай вайны займае перыя-